

„MEGBÍZHATSZ BENNEM, HISZ' ISMERSZ!”

Kistelepülési polgármesterek az informalitások hálójában

GRÜNHUT ZOLTÁN¹, BODOR ÁKOS²

Abstract

Tanulmányunkban kistelepülési polgármesterek körében vizsgáljuk a magyar társadalmi kultúrára jellemző informalitás, vagyis a személyes kapcsolatok révén történő egyéni érvényesülés és érdekérvényesítés absztrakt megjelenését. A problémafelvetést a társadalmitőke-konceptió két komponense, a személyes relációk és a bizalom összefüggései alapján tettük meg. Tömören azt hangsúlyozzuk, hogy az embertársak felé való nyitottság, a velük való azonosulás, az irányukban kifejezett általános bizalom hiányában, pusztán a szűk rokoni, baráti, ismerősi körre kiterjedő partikuláris bizalomra építve, a kapcsolatok inkább informálisá válhatnak, azaz egyfajta intimitással és kölcsönös szívességi mechanizmusokkal telítődhetnek, ami csökkenti a transzparenciát és az elszámoltathatóságot. Saját adataink elemzése alapján arra jutottunk, hogy a vizsgált polgármesterek tisztességükhöz köthető, amolyan hivatali kapcsolatainak kiterjedtsége (száma és diverzitása) az általános bizalommal nem, csak a partikuláris bizalommal áll szignifikáns összefüggésben. Mindez számos szempontból hatással lehet a helyi hatalomgyakorlásra.

“You can trust me because you know me!” – Mayors of small municipalities in the net of informality

The paper, in abstract terms, examines informality – i.e. the individual efforts for realizing self-interests through personal relations, which is considered as a social logic of the Hungarian culture – in the case of mayors from small settlements. The argument is based on the interrelatedness of two fundamental components of social capital, namely relations and trust. In brief, it says that without openness, without showing recognition, without general social trust towards unknown others, only relying on particular trust emerges from nexuses with family members, friends, and close-knit bonds, personal relations could be infused with a certain intimacy and mutuality of doing favors to each other, which mechanism undermines transparency and accountability. Based on primer data, the paper claims that the inquired mayors' office-related, more formal relations, both respective to the numerous quantity and the diversity of these nexuses, are in significant correlation only with particular trust, while general trust does not have any statistical relevancy. This constellation may have important effects on local governance.

1. Témakeret

A Pálné Kovács Ilona által jegyzett, *A magyar decentralizáció kudarca nyomában* című tanulmánykötetben írást közöltünk egy empirikus adatfelvételről, amelyet olyan, akkor aktív,

avagy korábban hivatalban lévő polgármesterekkel készítettünk, akik településvezetői státuszukkal párhuzamosan, valamilyen időtartamra parlamenti képviselői megbízással is rendelkeztek.³ A kutatás e feladatrésze arra volt kíváncsi, hogy a polgármester-képviselők milyen fórumokon való részvétellel látják/látták a legeredményesebbnek településvezetői érdekérvényesítési potenciáljukat a „nagypolitika” színpadán.⁴ Hosszasan lehetne feleleveníteni az eredményeket a különféle szervezetekkel, bizottságokkal, intézményi szereplőkkel való együttműködések szubjektív megítéléséről, azok különbségeiről, időbeli és párhovatartozás szerinti tendenciaváltozásai-

¹ Politológus, tudományos munkatárs (PhD) az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontjában. Politikatudományból doktorált. Az MTA Fiatalkutatói Ösztöndíjában (2009–2012), Magyar Kiválósági Ösztöndíjban (2013–2014), MTA Bolyai Kutatóösztöndíjban (2014–2017), valamint az NKFIH Posztdoktori Ösztöndíjában (2017–2020) részesült. Vendégkutatóként dolgozott Jeruzsálemben az Israeli Democracy Institute-nél, és Ankarában a Middle East Technical University-nél.

² Szociológus, tudományos munkatárs (PhD) az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontjában. Politikatudományból doktorált. Jedlik Kiválósági Ösztöndíjban (2013–2014) részesült. „A bizalom és kormányzás összefüggései helyi szinten” c. NKFIH-kutatás (2015–2019) vezetője.

³ PÁLNÉ KOVÁCS Ilona szerk. (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus.

⁴ GRÜNHUT Zoltán, BODOR Ákos (2016): Kérdőíves felmérés eredményei a polgármester-képviselők szerepfelfogásáról. In: PÁLNÉ KOVÁCS Ilona szerk. (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 150–166.

ról. Ennél azonban bizonyos szempontból beszédesebb, hogy a polgármester-képviselők általában egyetértettek annak kapcsán, a legeredményesebb érdekérvényesítési eszköz az informális egyeztetés. Mivel a kutatásnak ez nem volt akkor fő csapásiránya, így mélyebben nem merültünk el a kapott eredmények további elméleti és empirikus boncolgatásában. Nem lett volna azonban előzmények nélküli e témakör vizsgálata, illetve annak hozzákapcsolása átfogóbb, az egész magyar társadalomra vonatkozó munkákhoz. Elég emlékeztetni ennek kapcsán *Sik Endre A kapcsolati tőke szociológiája* c. művére, amelyben a szerző világosan leszögezi: a magyar társadalom kultúrájára kapcsolatérzékenység jellemző, amely az informális érintkezési mechanizmusok kialakulása és elterjedése irányában hat. Ezt *Sik* a következőképpen fogalmazza meg: „[E]gy ilyen világban élni azt jelenti, hogy mindenki tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt tesszék, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális hatás)”.⁵ Mindez nagyon egyszerűen azt jelenti tehát, hogy a magyar társadalom többsége szerint a célorientált egyéni cselekvések eredményessége szempontjából fontosak és hasznosak a személyes kapcsolatok; ha valamit el kell intézni, könnyebb kapcsolatok révén. Természetesen a személyes nexusok minden társadalmi közegben relevánsak, viszont minél kitüntetettebb jelentőséget tulajdonítanak a formális érintkezésekkel szemben az informális relációknak, annál inkább merül fel az azokkal járó esetleges negatív velejárók (átláthatatlanság, elszámoltathatatlanság, visszaélések, jogosulatlan előnyserzés, korrupciók, oligarchizálódás, stb.) kockázata.

Jelen írásunkban egy új, a fenti témával foglalkozó kutatás eredményeit kívánjuk bemutatni. A célcsoport is részint hasonló. Mint láttuk, korábban polgármester-képviselőkkel, vagyis a nagypolitikához elvileg legközelebb kerülő településvezetőkkel foglalkoztunk. E tanulmányunkban éppen ellenkezőleg, a „tűztől” vélhetően igen távol elhelyezkedő falusi polgármesterek, 1000 fő alatti baranyai települések vezetői körében végeztünk felmérést. A társadalmi tőkénk két aspektusát térképeztük fel: egyrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen a személyes kapcsolatrendszerüknek az a része, ami közvetlen összefüggésbe hozható tisztségükkel, másrészt az emberekbe vetett bizalmukat vizsgáltuk. Nem véletlen, hogy ezt a két dimenziót ragadtuk meg a társadalmi tőke-koncepcióból. Ha helytálló *Sik Endre* okfejtése az informális nexusok jelentőségéről, akkor éppen ez a két tényező, a személyes kapcsolatok és a bizalom közötti összefüggés tudja azt érdemben megvilágítani. Mielőtt ezzel kapcsolatos elméleti gondolatmenetünket felvázolnánk, fontos azonban kitérni arra, miért lényeges kisteleplési polgármesterek esetében e témával foglalkozni.

2. Vizsgálati célcsoport

Hogy a társadalmi tőkének fontos szerepe van a településfejlesztésben, az már a hazai szakirodalomból is jól ismert.⁶ Alaposan körüljárt kérdéskör az is, hogy a polgármestereknek milyen sajátos szerepkörei és funkciói vannak a helyi hatalomgyakorlásban, illetve személyiségüknek, karizmájuknak, egyéni értékrendszerüknek, motivációjuknak és elhivatottságuknak, kormányzási stílusuknak, továbbá individuális kvalitásaiknak, képességeiknek, intencióiknak és kapcsolataiknak miféle hatásai lehetnek a lokális politikára.⁷ A gazdasági, közigazgatási és közszolgáltatási központoktól távolabb eső, számos fejlődési kihívással, sőt inkább eróziós nehézséggel (munkahelyek megszűnésével, intézmények leépülésével, az aktív lakosság elvándorlásával, civil élet kiüresedésével, helyi társadalom szervezetlenségével, stb.) küzdő kisteleplések esetében mindezen tényezők még hatványozottabban érvényesek, amennyiben a helyi hatalomgyakorlás – legalábbis a még megmaradt feladatkörök – kevésbé differenciálódna, vagyis akaratlanul is érvényesül egyfajta kompetenciasűrűsödés a településvezetőhöz kötődve. E konstellációban a polgármesterek véleményvezérei, napirend-alkotói, mediátorai és legfőbb döntéshozói (avagy éppen vétőszereplői) a helyi politikának. Ugyanebből kifolyólag megkerülhetetlen aktorai a falusi társadalom projektosztályos, vagyis pályázati (javarészt európai uniós) forrásokból finanszírozott fejlesztések kapcsán szerveződő konzorciumi (vállalkozói, civilvezetői, közintézményi, szakértői) elitjének is.⁸ Miközben a leszakadó, elszigetelt és horizont nélküli vidéki térségekre általában jellemző egyfajta kollektív pesszimizmus, motiválatlanság, kiszolgáltatottság, valamint az öngondoskodási készségek leépülése⁹, egy dél-baranyai – vagyis az általunk is közvetlenül vizsgált területet érintő – kutatás¹⁰ kifejezetten is megerősíti a gyengülő szolidaritás, az elapadó együttműködési hajlandóság, a szétfosló közösségi összetartozás, s a visszazoruló

⁶ Vö. FÜZÉR Katalin (2017): *A projektített város. Részvételi városfejlesztés az ezredfordulós Pécsen*. Pécs, Publikon.

⁷ Lásd: Bocz János (1999): *Az önkormányzatok döntéshozói 1990–1998*. Társadalomstatistikai füzetek 26. Budapest, KSH. Bocz János (2001): *Változások a helyi politikai elitben*. In: KURTÁN S. – SÁNDOR P. – VASS L. szerk. (2001): *Magyarország Politikai Évkönyve 2001*. Budapest, Demokratikus Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 660–684. BÖHM Antal (1993): *Rendszerváltás vagy elitváltás a helyi hatalomban?* In: Kovács Teréz szerk. (1993): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. Pécs, MTA RKK, 241–244. BÖHM Antal (1994): *A polgármesterek értékorientációi. Társadalmi Szemle*, 12–20. PÁLNÉ Kovács Ilona (2008): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus. TÁLL Éva szerk. (1995): *Polgármesterek túl az eufórián*. Budapest, MTA PTI. TÁLL Éva szerk. (2000): *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. Budapest, MTA PTI. TAMÁS Veronika (2009): *Polgármesterek kormányzási stílusa Magyarországon. Politikatudományi Szemle*, 132–154. TAMÁS Veronika (2014): *Politikai élet a helyi önkormányzatokban*. Budapest, MTA TK.

⁸ Kovács Imre (2013): *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Hítel*, 145–187.

⁹ BOGNÁR László, CSIZMADY Adrienne (2005): *A falvak helyzete – közhangulat falun*. In: BOGNÁR László, CSIZMADY Adrienne, TAMÁS Pál, TIBORI Tímea szerk. (2005): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest, Új Mandátum Kiadó – MTA SZKI, 36–41.

¹⁰ RAGADICS Tamás (2015): *Helyi társadalom, lokális közösségek az ormánsági kistelepléseken* (doktori értekezés). Pécs, PTE Interdiszciplináris Doktoriskola.

⁵ SIK Endre (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest, ELTE – Eötvös, 166.

interakciós lehetőségek okozta súlyos kihívásokat. Az e kontextusban teret nyerő kiszolgáltatottság-érzés és paternalizmus akaratlanul is megerősíti a helyi társadalom hierarchikusságát, annak csúcsára a polgármestert ültetve. Mindezek tükrében feltételezhető, hogy a választott célcsoportunknak, vagyis az 1000 fő alatti baranyai településvezetőknek, egyfelől releváns szerep jut az általuk irányított közösség életében, másrészt a mindennapi ügymeneten túl, a falu egészére (a helyi hatalomgyakorlás mechanizmusaira, a kormányzási stílusra, a lokális kooperációkra) valamilyen formában kihathat az, a vizsgált polgármesterek mennyiben hisznek az informális kapcsolatokban, praxisaikat tekintve mennyire elkötelezettjei az informális relációknak.

Érdekes kicsit részletesebben is áttekinteni a vizsgált térség néhány sajátosságát, illetve a megkérdezett településvezetőkre vonatkozó pár adatot. Baranya megyében az 1000 lakosnál kevesebb lélekszámú falvak száma 260, amely az összes település 84,7%-a. A kutatás során törekedtünk az 50%-ot meghaladó lekérdezési arányra. A minta meghatározása során figyelembe vettük a megyén belüli járási eloszlást, valamint az általunk meghúzott település-nagyságkategóriákat.¹¹ E csoportbontások után az egyszerű véletlen mintavétel módszerét követtük; 170 polgármestert kerestünk fel végül.¹² A megkérdezettek 10%-a az első szabad választás óta van tisztségében, 43%-uk pedig több mint 12 éve. A legfiatalabb válaszadó 30, a legidősebb 76 éves volt a lekérdezés megvalósításakor; az interjúalanyok átlagos életkora 53,5 év. 12% 40 év alatti, 37% 41–55 év közötti, 51% 56 év feletti. A legfiatalabb korcsoportba tartozók java az első vagy második ciklusát tölti, de van közöttük olyan is, aki már a harmadikat. A 41–55 év közöttiek átlagosan 9 éve vannak tisztségükben, néhányan már több mint 20 éve. Az 56 évesnél idősebbek átlagosan 15 éve viselik mandátumukat. A korrallal tehát növekszik a polgármesterként szolgált átlagos évek száma, ami stabilitásra utal. A megkérdezettek 92%-a életvitelszerűen lakik az általa irányított településen. Sőt, általában jellemző, hogy helyiek, tehát az adott településen nevelkedtek, s ott (vagy a közvetlen – 10 kilométeren belüli – körzetben) jártak általános iskolába. Legfeljebb alapfokú végzettséggel 7%-uk rendelkezik, középfokúval 48%-uk (többségük érettségivel), míg felsőfokúval 45%-uk (a felsőfokú szakképzéssel és főiskolával bírók aránya lényegesen magasabb ez utóbbi csoporton belül, mint az egyetemi végzettségűek hányada). A megkérdezettek 65%-a végzi főállásban a polgármesteri feladatokat; több mint a felüknek nincs más kereső foglalkozása (néhányuknak soha nem is volt). Akiknek van, azoknak a többsége egyéni vállalkozó/őstermelő. A válaszadók java már korábban is dolgozott az állami szférában, majdnem egyharmadukat a jelenleg általuk vezetett önkormányzat foglalkoztatta.

¹¹ Négy csoportot képeztünk: 100 fő alatti, 100–200 fő közötti, 200–500 fő közötti, és 500–1000 fő közötti lakosságú települések.

¹² A kérdőív személyes lekérdezése az MTA KRTK RKI Dunántúli Tudományos Osztálya és a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének együttműködésében valósult meg 2017. áprilisa és júniusa között.

3. Elméleti problémafelvetés

Ahogy az már elhangzott, az informalitás jelenségét a társadalmitőke-konceptió két tényezője: a személyes kapcsolatok és bizalom összefüggése alapján igyekeztünk problematizálni, illetve empirikusan vizsgálható előfeltevéssé operacionalizálni. A vonatkozó nemzetközi szakirodalmon belül a kapcsolatok szerepének teoretikus megalapozása elsősorban három szerző nevéhez kötődik: *Bourdieu*, *Granovetter* és *Lin* egyaránt úgy érvelnek, hogy a személyes relációknak instrumentális jelentőségük, azaz erőforrás-értékük van a célorientált egyéni cselekvések eredményessége szempontjából.¹³ E cselekvések célja, hogy megerősítsék, illetve gyarapítsák a szubjektum erőforrás- és státuszpozícióját, vagyis tárgyiasult formát öltő és szimbolikus gazdagságát, valamint hatalompotenciálját a társadalmi rendszeren belül. Mindhárom szerző egyetért abban, hogy (1) a társadalmi rendszer versengő, (2) annak struktúrája – úgy a státuszok szempontjából, mind az erőforrások konverziós értéke tekintetében – hierarchikusan szerveződik, s (3) az erőforrások rendelkezésre állása, azok értéknövekedésével pozitív korrelációban, korlátozott.

Mint láttuk tehát a személyes kapcsolatok konvertálható, azaz más erőforrásokra átváltható, s ezzel a státuszelérésben (avagy annak megtartásában) felhasználható erőforrások. Egész pontosan *Bourdieu* – marxista érvelést és terminológiát követve – tőkeként fogja fel a kapcsolatokat, mivel szerinte egy adott nexus tényleges konverziós értékét mindig a fennálló társadalmi rendszer magas státuszú szubjektumai képesek meghatározni. Mégpedig kizárás által, ami egyfelől mások (ez által is alacsonyabb státuszúakká válók) kirekesztése az adott relációkból (ez a hozzáférés megtagadása), másrészt ugyanezen rétegek megfosztása attól, hogy érdemben befolyásolni tudják, mi a fennálló társadalmi rendszer alapját adó, gazdagságot és hatalmat nyújtó, tehát megszerezni és birtokolni érdemes tárgyak és szimbólumok köre (ez a strukturális jelentésadásból való kitagadás). Utóbbi mechanizmussal jelölik ki a magas státuszúak – közvetve-közvetlenül – az értékes kapcsolatok körét, míg előbbivel biztosítják az alacsony státuszúak abból való kirekesztését. A francia szerző szerint e kettős kizárás tükrében alapvetően az elitrelációk tűnnek fel értékes kapcsolatokként, ugyanakkor azok nem teljesen statikusak, hanem az adott társadalmi rendszer, illetve az annak folyamatos stabilizálására (esetleg megbontására) tett kísérletek függvényei.

Mivel *Bourdieu* strukturalista perspektívából kíván adni egy társadalomelméleti leírást, amely főként az egyenlőtlenségek reprodukálódását akarja megérteni, ezért az általános tendenciákra koncentrálnak, s az egyéni szint lehetséges finomságai nem foglalkoztatják. Ezzel szemben *Granovetter* és *Lin* sokkal inkább cselekvéseméleti kiindulópontból értelmezik ugyanezen társas érintkezéseket és viszonyokat. *Bourdieu*-vel ellentétben így középszintű elméleteket kínálnak, s arra ki-

¹³ BOURDIEU, Pierre (1986): The Forms of Capital. In: RICHARDSON, John ed. (1986): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood, 241–258. GRANOVETTER, Mark (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 201–233. LIN, Nan (1991): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás: a státuszelérés strukturális elmélete. In: ANGELUSZ Róbert, TARDOS Róbert szerk. (1991): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, MKI, 23–49.

váncsiak, milyen szerepe lehet az egyéni kapcsolatrendszernek az individuális cselekvések eredményességére. *Granovetter* e nézőpontból megkülönbözteti az erős kötéseket, amelyek a szubjektum szoros relációiban, tehát a családdal, közeli rokonokkal és barátokkal fenntartott, többnyire intímabb jellegű érintkezéseiben érvényesülnek, a gyenge kötések-től, amelyek az egyént a távolabbi ismerőseihez kapcsolják, az előbbi nexusokhoz képest lényegesen lazább és távolságtartóbb módon. *Granovetter* úgy gondolja, az erős kötések – szocializáció révén – a szubjektum önmeghatározása és önkonstituálása, percepciói és interpretációi, azaz ideái formálása, valamint az azokra épülő praxisai megválasztása szempontjából fontosak, egyfajta stabil talapzatok a mindennapos interakciók sokszor kiszámíthatatlan forgatagában. Az egyén igyekszik támaszkodni az erős kötési biztonságára, ugyanakkor pontosan az intimitásuk és intenzivitásuk miatt e relációk korlátozott számúak és zártak. Éppen ebből következik *Granovetter* szerint, hogy a már birtokolt vagy könnyen elérhető erőforrásokhoz képest, amelyek az erős kötésekben manifesztálódnak és halmozódnak fel, elsősorban a gyenge kötéseiből tud felvenni új erőforrásokat a szubjektum cselekvései eredményességének megtámogatásához, vagyis inkább utóbbiak révén tudja előmozdítani a materiális és szimbolikus gazdagodását, valamint hatalomgyarapodását. *Lin* ugyanezt az érvelést fogalmazza meg a homofilikus (tehát homogénebb, zártabb és intenzívebb) és a heterofilikus (azaz heterogénebb, nyitottabb és extenzívebb) kapcsolatok elkülönítésekor, aláhúзва, hogy az egyén utóbbiak révén inkább képes erőforrás-készleteit bővíteni.

Mindezek alapján levonhatjuk az elméleti konzekvenciákat, miszerint *Bourdieu*, *Granovetter* és *Lin* szerint a kapcsolatoknak (1) instrumentális jelentőségük van a célorientált egyéni cselekvések eredményessége szempontjából, (2) a minél magasabb státuszú egyénnel kialakított relációk vélhetően értékesebbek, s (3) a minél extenzívebb egyéni kapcsolathálózat feltételezhetően úgy szintén értékesebb. Ahogy azt majd az alábbiakban látni fogjuk, az empirikus vizsgálat megtervezésekor igyekeztünk tekintettel lenni a 2-es és a 3-as kritériumra is, ezért a kistéleplési polgármesterek tisztségükből fakadó személyes kapcsolataik közül azokat térképeztük fel, amelyeket felsővezetői pozícióban lévő tisztségviselőkkel tartanak fenn (elit aspektus), s elsősorban az e típusba tartozó relációk számasságára és diverzitására (vagyis az extenzivitás két összetartozó tényezőjére) voltunk kíváncsiak.

Ám mindezek bemutatása előtt, a problémaazonosítás és a kérdésfeltevések tisztázása végett, ki kell még térni a fent említett másik társadalmitőke-komponens, vagyis a bizalom elméletére, illetve annak összefüggésére a kapcsolatok imént tárgyalt érvelésével. A különböző bizalomelméletek elsősorban a nyolcvanas évtized végén kezdtek kibontakozni a szociológia és a politikatudomány területén.¹⁴ Javárészt középszintű elméletekről van szó, amelyek szervesen kapcsolo-

lódni igyekeznek bizonyos, főként integrációs és modernizációs tárgyú társadalomelméletekhez.¹⁵ Miközben előbbiek rendszerint részletesebben kidolgozottak a bizalom koncepciójának különféle elemei kapcsán, s így teoretikus alapot kínálnak empirikusan vizsgálható kérdések megfogalmazásához, utóbbiak kellően átfogóak ahhoz, hogy megértsük, miért vált olyan relevánssá a bizalom kutatása. E fundamentális gondolatmenetet tömören összefoglalva azt mondhatjuk, a késő modernitás idején párhuzamosan érvényesülő globalizáció és lokalizáció olyan intézményi absztrakciós tendenciákat generálnak, amelyek következtében az egykoron stabil, de statikus (hagyományos) minták integrációs ereje rohamosan gyengül, s így a mindennapi interakciók bizonytalanságokkal telítődnek.¹⁶ Egyrészt a technológiai és informatikai fejlődés, a gyorsuló elszemélytelenedés (amely automatizáció, robitizáció és digitalizáció formájában hat), továbbá az információáramlás, másrészt a férfi-női szerepek megváltozása, a különféle pozíciók átértékelődése, a társadalmi státuszok és társas érintkezések (család, házasság, szerelmi és baráti kapcsolatok, gyereknevelés, stb.) újraértelmeződése, valamint a szexualitás és a test jelentésének átalakulása következtében a korábbi szimbólumok referenciaértéke egyre elhalványul.¹⁷ E tendenciák korábban nem ismert kockázatokkal járnak, amelyek kezelése az egyénre hárul – rutin ideák és praxisok alkalmazása nélkül, reflexió által. E bizonytalanságok menedzselése, leküzdése miatt kerül előtérbe a bizalom, amely tulajdonképpen az – el- és kikerülhetetlen – interakciós készség ösztönzőjévé válik.

A bizalomnak különböző típusai különíthetők el. Jelen dolgozatban csak az interperszonális formával foglalkozunk. Ez – nevéből fakadóan – az emberek közötti bizalomra utal. *Fukuyama* szerint a szubjektum mások felé mutatott bizalma rádiuszokra oszlik a legszűkebbtől a lehető legtágabb körig.¹⁸ Előbbibe rendszerint a közvetlen hozzátartozók (családtagok és rokonok), valamint a közeli barátok tartoznak, míg utóbbiba az ismeretlen embertársak bármiféle megkötés nélkül. A legbelső kört, ahol tehát nemcsak ismertség áll fenn a szubjektum és az idetartozó mások között, de érvényesül valamiféle intimitás, összetartozás, fontosnak ítélt emocionális és/vagy nagyra becsült érdekazonosság is, partikuláris bizalomnak hívjuk. Ezzel szemben a legtágabb kört, ahol nincs személyes ismertségi kötelek, s ebből következően semmiféle partikuláris elem nem hatja át, egyedül tehát a társadalmi integráció szempontjából alapvető embertársi összetartozáson nyugszik, általánosított bizalomnak nevezzük.

E két interperszonális bizalomtípus teoretikus összefüggése a fent bemutatott, *Granovetter* által leírt erős és gyenge kötésekkel, valamint a *Lin* révén jegyzett homofilikus és

¹⁴ Fontosabb monográfiák a tématerületen: COLEMAN, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Harvard University Press. HARDIN, Russell (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York, Russell Sage Foundation. HARDIN, Russell (2006): *Trust*. Cambridge, Polity. PUTNAM, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster. SELIGMAN, Adam (2000): *The Prob-*

lem of Trust. Princeton, Princeton University Press. USLANER, Eric (2012): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge, Cambridge University Press.

¹⁵ LUHMANN, Niklas (1979): *Trust and Power*. New York, John Wiley. SZTOMPKA, Piotr (2009): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.

¹⁶ GIDDENS, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity.

¹⁷ BECK, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég.

¹⁸ FUKUYAMA, Francis (1997): *Bizalom*. Budapest, Európa.

heterofilikus kapcsolatokkal evidensnek tűnik. Partikuláris bizalom ennek tükrében az erős kötésekkel jellemezhető homofilikus, míg általánosított bizalom pedig inkább a gyenge kötések által összetartott heterofilikus kapcsolathálókból érdekelte szubjektumok sajátja – következnek az elméleti érvelésből. Mivel lakossági vizsgálatok egybehangzó megállapításai tükrében tudjuk, hogy Magyarországon – európai összehasonlításban – alacsony az általánosított bizalom szintje¹⁹, ugyanakkor meglehetősen magas a partikuláris bizalom²⁰, így felmerül annak előfeltételezése, hogy a vizsgált célcsoportban inkább keveseknek lesz extenzív kapcsolathálózata, s akiknek igen, azoknak magasabb lesz az általánosított bizalmuk. A nemzetközi szakirodalom és a hazai empirikus eredmények összeolvasása alapján ez lehetne a kiinduló hipotézis. Ám ha helytálló *Sík* kapcsolatérzékenységről szóló okfejtése, akkor fontolóra kell vennünk egy másik érvelést is.

Fentebb tisztázódott, hogy a személyes kapcsolatoknak instrumentális jelentőségük van a célorientált egyéni cselekvések eredményessége szempontjából. Később az is kiderült, hogy az extenzívebb kapcsolathálózat értékeesebb lehet erőforrásként.²¹ Láttuk továbbá, hogy a kiterjedtebb kapcsolathálózatban érdekelte szubjektumoknak vélhetően magasabb az általánosított bizalma (nyitottabbak embertársaik felé, ezért képesek extenzívebb relációkat felépíteni). Ám, ha az egyének elsősorban és kitüntetett módon csak az instrumentális erőforrásértékük miatt törekednek kapcsolatok kialakítására és ápolására, vagyis a személyes érdekazonosság, az informális egyezkedés, valamint a klikkszerű és kirekesztő együttműködések tisztán egoista perspektíváján túl, valamiféle átfogóbb embertársi összetartozás egyáltalán nem vagy alig működik a nexusteremtés hátterében, akkor az extenzívebb kapcsolatháló még mindig megmaradhat a partikuláris bizalom szűk rádiuszán belül. E gondolatmenetet adekvátan tartjuk, s ezért az alábbi feltételezést fogalmazzuk meg: *a kistéleplési polgármesterek tiszttségükhöz köthető személyes kapcsolathálózata, extenzivitását tekintve, nem mutat összefüggést az általánosított bizalommal, ugyanakkor a partikuláris bizalommal igen, mégpedig pozitív irányút.*

4. Eredmények

Az empirikus részben tehát a kapcsolatok extenzivitása (számszága és diverzitása), valamint az interperszonális bizalom két típusa, az általánosított és a partikuláris forma közötti

¹⁹ Lásd: TÓTH István Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*. Budapest, TÁRKI. HAJDU Gábor (2012): *Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után*. In: KOVÁCH Imre, DUPCSIK Csaba, P. TÓTH Tamás, TAKÁCS Judit szerk. (2012): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA TK – Argumentum, 45–63. BODOR Ákos, GRÜNHUT Zoltán, HORECZKI Réka (2014): *Socio-cultural Cleavages in Europe. Regional Statistics*, 107–125.

²⁰ GICZI Johanna, SIK Endre (2009): *Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés*. In: TÓTH István Gy. szerk. (2009): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest, TÁRKI, 65–84.

²¹ Ugyanígy elméletileg levezettük, hogy az elitkapcsolatok szintén értékeesebbek, ám ez a mostani érvelésben nem kulcselem, mivel csak ilyen típusú relációkat fogunk vizsgálni.

összefüggést vesszük górcső alá az előzetesen tett hipotézisnek megfelelően. Ehhez először deskriptív módon bemutatjuk a változókat, majd azok kölcsönhatását regressziós modellben vizsgáljuk.

Alkalmazott kérdőívünk a polgármesterek kapcsolatait egy pozíciógenerátorhoz hasonló kérdéssorral térképezte fel.²² Miután nem általában a településvezetők relációira voltunk kíváncsiak, hanem kifejezetten a tiszttségükhöz köthető, más felsővezetői státuszú szereplőkkel meglévő nexusaik kiterjedtségére (figyelemmel így a szakirodalom elitkapcsolatok és extenzivitás vonatkozásában tett kritériumaira), ezért a hagyományos pozíciógenerátor logikáját követve, ám saját kapcsolati kategóriákat alkalmazva fogalmazzuk meg interjúkérdéseinket. Törekedtünk arra, hogy olyan, kellően általános, de jól megragadható és releváns kapcsolati kategóriákat térképezzünk fel, amelyek mindenképpen szorosan kötődnek a polgármesteri feladatok ellátásához. Mindezekre tekintettel az alábbi kérdés került az interjúalanyok elé:

Kérem, mondja meg, hogy a felsorolt kategóriákba tartozók közül van-e Önnek személyes ismerőse? Ha igen, hány személy?

- **POLITIKA** – vezető beosztású politikus (pl. miniszter, megyei közgyűlés elnöke, pártvezető, országgyűlési képviselő)
- **KÖZIGAZGATÁS** – vezető beosztású közigazgatási szakember (pl. minisztériumi főosztályvezető, megyei jegyző/kormányhivatal vezető, városi jegyző)
- **SZAKIGAZGATÁS** – szakhivatal vezető beosztású szakembere (pl. vezető bíró, vezető ügyész, vezető tisztiorvos)
- **PROJEKT/PÁLYÁZAT** – fejlesztési ügynökségtársaság vezető beosztású szakembere
- **SZAKMAI ÉRDEKKÉPVISELET** – vezető (pl. kamara vezetője, TÖOSZ)
- **PÉNZINTÉZET** – bankfiók vezetője, takarékszövetkezeti vagy hitelintézeti vezető
- **NAGYVÁLLALAT** – nagyvállalat vezetője, top menedzsere, tulajdonosa
- **EGYETEM / KUTATÁS** – kutatóintézeti kutató, egyetemi tanár, professzor

Az 1-es táblázat a polgármesterek kapcsolathálózati extenzivitását mutatja: két dimenzió, a kapcsolatok számszága és diverzitása szerint bontva. Az előbbi dimenzió esetében két dolog okvetlenül szembeötlik: egyrészt jelentős különbségek vannak az értékek között kategóriánként, másrészt az egyes kategóriákon belül úgyszintén számottevő eltérések vannak a polgármesteri válaszok vonatkozásában. Az átlagértéket alapul véve azt látjuk, hogy a településvezetők a kérdezett kategóriákon belül főként a politika, a közigazgatás és a nagyvállalatok felsővezetői státuszú szereplőivel ápolnak kapcsolatokat, miközben a többi öt területen (szakigazgatás, projekt/pályázat, szakmai érdekképviselet, pénzügyintézet, valamint egyetem/kutatás) megközelítőleg hasonló, az előbbieknél lényegesen alacsonyabb a személyes relációik száma. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy éppen a politikai, közigazgatási és nagyvállalati szférákban legma-

²² KMETTY Zoltán, KOLTAI Júlia A. (2015): *Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. Socio.hu*, 34–49.

4. 1. A polgármesterek kapcsolathálózatának extenzivitása (N=137)

Kapcsolati kategória (hány személyes ismerőse van...)	Kapcsolathálózat extenzivitása							
	Kapcsolatok számossága (db)					Kapcsolatok diverzitása (%)		
	átlag	medián	minimum	maximum	szórás	van kapcsolat	nincs kapcsolat	totál
politika	11,6	5	0	101	16,5	82,5	17,5	100
közigazgatás	9,0	4	0	75	12,2	89,8	10,2	100
szakigazgatás	3,2	2	0	24	4,2	70,1	29,9	100
projekt/pályázat	3,8	2	0	40	5,6	75,9	24,1	100
szakmai érdekképviselet	3,0	1	0	34	4,6	38,7	61,3	100
pénzüntézet	2,8	2	0	16	2,9	87,6	12,4	100
nagyvállalat	6,1	2	0	82	10,8	69,3	30,7	100
egyetem/kutatás	3,7	1	0	65	7,8	56,9	43,1	100

Forrás: saját adatfelvétel alapján szerzői szerkesztés

gasabbak a szórás értékek is, tehát a kapcsolatok eloszlása e kategóriákban rendkívül egyenlőtlen a polgármesterek között: egyeseknek kiugróan magas számú relációik vannak, míg másoknak – a többségnek – sokkal mérsékeltebb. Ezért fontos a számosság dimenziója esetében odafigyelni a mediánra, amely alapján elmondhatjuk, hogy a politika és a közigazgatás szféráját leszámítva (ahol 5, illetve 4 db), a többi kategóriában legfeljebb egy-két személyes ismerőse van a megkérdezett településvezetőknek. Ha összeadjuk az egyes kategóriákban említett relációk számát, akkor azt láthatjuk, hogy a polgármestereknek átlagosan 43,3 db kapcsolatuk van a nevezett szférákban együttesen; a medián 29, míg a változó szórása 44,6.

A kapcsolatok diverzitása szintén beszédes mutató az extenzivitás vonatkozásában, amennyiben közli velünk, hogy az egyes kategóriákban hány polgármesternek van legalább egy személyes relációja. A százalékos megoszlások tükrében jól kivehető – noha ez tulajdonképpen már az előző dimenzió minimum értékei kapcsán is látszott – hogy nincs olyan szféra, amelyben mindegyik településvezetőnek lenne ismerőse. Habár csak egyetlen kategóriában, a szakmai érdekképviselet terén nincs a polgármesterek többségének legalább egy személyes relációja (csupán 38,7%-uknak van), azért figyelemre méltó, hogy további három szférában, a szakigazgatás (29,9%), a nagyvállalatok (30,7%) és az egyetem/kutatás (43,1%) területén a megkérdezett településvezetők jelentős része kontaktnélküli. Ezzel szemben a közigazgatási (89,8%), a pénzüntézet (87,6%), a politikai (82,5%), és a projekt/pályázati (75,9%) kategóriákban a polgármesterek több mint háromnegyedének van legalább egy személyes ismerőse.²³

Átkanyarodva a bizalom változójára, úgy az általánosított, mind a partikuláris típus esetében a nemzetközi stan-

dardoknak megfelelő kérdőív-ítemeket használtunk. Előbbit a 2001 óta kétéves időközönként rendszeresen megismételt European Social Survey-ből (ESS) vettük át (habár a mutató egy, vagy akár mindhárom íteme gyakorta megtalálható más összehasonlító-vizsgálatokban is)²⁴, míg a partikuláris bizalom mérésére pedig az 1981-ben elindított, négy-öt éves intervallumonként újra felvett World Value Survey (WVS) vonatkozó részét alkalmaztuk.²⁵ Mindkét típusnál 0-tól 10-ig terjedő, 11 fokú skálát használtunk, ahol az interjúalany szubjektíve döntött az ítemben kért aspektusról. A minél alacsonyabb értékű válaszok bizalmatlanságot, míg a minél magasabbak pedig bizalmat reprezentálnak.

A 2-es táblázat adatai alapján jól látszik – a fentebb is említett hazai kutatások megállapításaival összhangban –, hogy a partikuláris bizalom értékei mind a négy mutató vonatkozásában messze meghaladják az általánosított bizalom három indikátorára adott válaszértékeket. Hibátlanul visszatükröződik a polgármesteri feleleteken az a szűk bizalomrádiusra utaló tendencia, miszerint a legbelső körtől (vagyis a családtól) egyre távolodva, folyamatosan és határozottan csökken a másokba vetett bizalom, de azon illetőkbe, akiket a szubjektum személyesen ismer – van tehát egyfajta interaktív élménye velük kapcsolatban – még így is lényegesen jobban megbízik, mint általában embertársaiban. Szintén érdemes kiemelni, noha az értékkülönbségek nem számottevőek, hogy az interjúalanyok inkább vélekednek úgy, embertársaik megbízhatóak (ÁLT1), minthogy tisztességesek (ÁLT2) és segítőkészek (ÁLT3), ami felveti annak eshetőségét, az ismeretlen másokban való – nagyon visszafogott – megbízás sem feltétlenül minden válaszadónál a valamilyen szinten feltételezett kölcsönös morális talapzattal magyarázható, hanem lehetségesen egész másféle szubjektív igazoláson nyugszik.²⁶

²³ A kapcsolathálózat diverzitásának összesített mutatója a következőképpen fest: egyetlen kategóriában sincs ismerőse a polgármesterek 2,2%-ának; legfeljebb egy kategóriában 4,4%, legfeljebb kettőben 2,9%, háromban 2,2%, négyben 8,0%, ötben 13,1%, hatban 19,0%, hétben 20,4%, míg mindegyik szférában 27,7%-nak van legalább egy kontaktja. Noha a mutatót nem használjuk a továbbiakban, azért érdemes megjegyezni, hogy a kumulatív százalékos érték alapján a településvezetők valamivel több mint fele legfeljebb hat kategóriában ismer legalább egy felsővezetőt.

²⁴ Az ESS az európai társadalmak demográfiai jellegzetességeiről, politikai és közéleti preferenciáiról, illetve különféle társadalmi értékekről és attitűdökről nyújt széleskörű betekintést. Bővebb információ:

<http://www.europeansocialsurvey.org/> és <http://ess.tk.mta.hu/ess/>

²⁵ A WVS az ESS-hez nagyon hasonló, de globális metszetű összehasonlító vizsgálat, amelynek elméleti hátterét Ronald Inglehart értékelmélete adja. Bővebb információ: www.worldvaluessurvey.org

²⁶ USLANER (2012): i.m. 14. lábjegyzet.

4.2. A polgármesterek általánosított és partikuláris bizalma (N=137)

	Átlag	Szórás
PAR1: Mennyire bízik Ön a családjában?	9,7	0,9
PAR2: Mennyire bízik Ön a barátaiban?	8,8	1,6
PAR3: Mennyire bízik Ön a szomszédjaiban?	7,0	2,4
PAR4: Mennyire bízik Ön azokban az emberekben, akiket személyesen ismer?	6,7	1,7
ÁLT1: Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?	5,4	2,5
ÁLT2: Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?	5,2	2,4
ÁLT3: Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?	5,0	2,2

Forrás: saját adatfelvétel alapján szerzői szerkesztés

4.3. A kapcsolatokra ható tényezők (N=137)

	Extenzivitás 1 kapcsolatok számossága	Extenzivitás 2 kapcsolatok diverzitása
R ²	0,087	0,079
Adjusted R ²	0,059	0,051
F	3,105**	2,816**
Életkor	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Iskolai végzettség	,232**	nem szignifikáns
Általánosított bizalom	nem szignifikáns	nem szignifikáns
Partikuláris bizalom	,207**	,238***

Megjegyzés: * $p < 0.1$ ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$

Forrás: saját adatfelvétel alapján szerzői szerkesztés

Nem maradt más hátra, mint regressziós modellel ellenőrizni a feltett hipotézist, miszerint a polgármesterek tisztességükhöz köthető személyes kapcsolathálózata, extenzivitását tekintve, az általánosított bizalommal nem, csak a partikuláris bizalommal mutat pozitív összefüggést. Független változóként, ennek alapján, a személyes kapcsolatok kiterjedtségét mérő számosságot és diverzitást használtuk, míg magyarázó elemként pedig a két bizalomindikátort alkalmaztuk (illetve az életkort és az iskolai végzettséget is bevettük független változóként, hogy ki tudjuk szűrni esetleges hatásukat).²⁷

A 3-as táblázat adatai alapján világosan látszik, hogy az általánosított bizalom nincs, ám a partikuláris bizalom szignifikáns pozitív összefüggésben van a kapcsolatok mindkét, extenzivitást mérő dimenziójával. Vagyis az előzetes hipotézisünket a modellek visszaigazolták: azaz minél magasabb az adott polgármester csupán szűk ismerősi körére kiterjedő bizalma, annál több relációval rendelkezik a tisztességéhez köthető különböző szférák felsővezetői között. Mindez azt is jelenti egyúttal, ha nem az embertársai felé mutatott általános bizalomra építve, hanem egy kitüntetetten kezelt ismerősi közegeben érvényesülő partikuláris bizalomra alapozva tudja az adott településvezető a relációit kiterjeszteni, akkor e nexusok ugyanúgy bevonódhatnak a belsőbb rádiuszokba,

legalábbis elképzelhetően ugyanazon interakciós logikák és szemantikák hathatják át őket az instrumentálisan felfogott kétoldalú kölcsönösség célkövetése jegyében. E kapcsolatérzékenység mint érintkezési és értelmezési közege az, ami felveti az informalitások eshetőségét.

5. Összegzés

Dolgozatunkban kistéleplési polgármesterek célcsoportján vizsgáltuk a hazai szakirodalomban felvetett kapcsolatérzékenységet, illetve az abból fakadó informalitások problémáját. Mivel egy meglehetősen érzékeny tématerületről van szó, így az általános elméleti érvelés konkrét empirikus megragadása számos nehézséggel küzd. Egyfelől rendkívül körülményes kvalitatív módszerek helyett, kvantitatív metodológiai megközelítést alkalmazni. Ugyanebből fakadóan könnyebb egyedi eseteket feltárni és elemezni, mint átfogóbb tendenciákat absztrakt módon azonosítani. Miután mi tudatosan az utóbbira törekedtünk, így a teoretikus problémaalkotást is így kellett felépítenünk. Szándékosan fordultunk a társadalmi-keletkezéshoz, amelynek két alapvető komponense, a személyes relációk és a bizalom, illetve azok összefüggése mentén olyan konzisztens érvelést láttunk megalkothatónak, amely adekvát a kapcsolatérzékenység és az informalitás elméleti levezetésére, illetve annak általánosabb, tendenciaszerű megragadására (inkább egyéni ideákban és praxisokban, semmint eseti példák gyakorlataiban való kimutatására). Fontosnak tartottuk ezáltal megvilágítani azt is, önmagában

²⁷ A két bizalommutató összevont értékei a következők: általánosított bizalom (3 item) – 5,2, partikuláris bizalom (4 item) – 8,0. Mintánkban a belső konzisztenciát is ellenőriztük Cronbach-alfával, amely mindkét összevont változónál megfelelőnek bizonyult (általánosított bizalom: 0,83; partikuláris bizalom: 0,68).

a szubjektum kapcsolathálózata és bizalma még nem elég beszédes: meg kell érteni a kettő összefüggését is ahhoz, hogy a társadalmi tőke fajtájáról érdemben szólni tudjunk. Vajon melyik, a zártabb, kirekesztőbb, homofilikus közegekben érvényesülő megkötő (*bonding*) típus, a nyitottabb, befogadóbb, heterofilikus kapcsolathálókat létrehozó összekötő (*bridging*) fajta, avagy az interakció- és csoportképzés terén az intézményekre mint közvetítő- és biztosítéknyújtó szereplőkre alapozott összekapcsoló (*linking*) forma érvényesül-e a társas érintkezésekben?²⁸ Természetesen nem gondoljuk, hogy elméleti érvelésünk valamint empirikus eredményeink olyan robusztusak lennének, amelyekre támaszkodva kijelenthetjük: az informális problémaazonosítása és módszertani megragadása teljességgel sikerült. Okvetlenül szükség van további hozzájárulásokra mind a gondolatmenet kiforrásához, mind az adatgyűjtés és adatinterpretáció fejlesztéséhez. A kapcsolaterékenység és implikációi feltárása vonatkozásában tett kísérleti törekvésünk ugyanakkor mindenképpen biztatónak tekinthető.

Köszönetnyilvánítás

Grünhut Zoltán munkája része a PTE FIKP projektjének [„A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériumának Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja finanszírozta, a Pécsi Tudományegyetem 4. tématerületi »A hazai vállalatok szerepének növelése a nemzet újraiparosításában« programja keretében (szerződés száma: 20765-3/2018/FEKUTSTRAT)»]. Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „A bizalom és kormányzás összefüggései helyi szinten” c. kutatás része (a 116424 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K15 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Felhasznált irodalmak

- BECK, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég. ISBN 9789639211773
- BOCZ János (1999): *Az önkormányzatok döntéshozói 1990–1998*. Társadalomstatistikai füzetek 26. Budapest, KSH. ISBN 9632152697
- BOCZ János (2001): Változások a helyi politikai elitben. In: KURTÁN S. – SÁNDOR P. – VASS L. szerk. (2001): *Magyarország Politikai Évkönyve 2001*. Budapest, Demokráciakutatások Magyar Központja Alapítvány, 660–684. ISBN 0469001283698
- BODOR Ákos, GRÜNHUT Zoltán, HORECZKI Réka (2014): Socio-cultural Cleavages in Europe. *Regional Statistics*, 107–125. DOI.10.15196/RS04207
- BOGNÁR László, CSIZMADY Adrienne (2005): A falvak helyzete – közhangulat falun. In: BOGNÁR László, CSIZMADY Adrienne, TAMÁS Pál, TIBORI Tímea szerk. (2005): *Nem-*

- zetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest, Új Mandátum Kiadó – MTA SZKI, 36–41. ISBN 9639494917
- BOURDIEU, Pierre (1986): The Forms of Capital. In: RICHARDSON, John ed. (1986): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood, 241–258. ISBN 9780313235290
- BŐHM Antal (1993): Rendszerváltás vagy elitváltás a helyi hatalomban? In: Kovács Teréz szerk. (1993): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. Pécs, MTA RKK, 241–244.
- BŐHM Antal (1994): A polgármesterek értékorientációi. *Társadalmi Szemle*, 12–20. ISSN 0039971X
- COLEMAN, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Harvard University Press. ISBN 9780674312265
- FUKUYAMA, Francis (1997): *Bizalom*. Budapest, Európa. ISBN 9789630783835
- FÜZÉR Katalin (2015): A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég*, 5–18. ISSN 02375206
- FÜZÉR Katalin (2017): *A projektesített város. Részvételi városfejlesztés az ezredfordulós Pécsen*. Pécs, Publikon. ISBN 9786155457807
- GICZI Johanna, SIK Endre (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: TÓTH István Gy. szerk. (2009): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest, TÁRKI, 65–84. ISBN 9789630678223
- GIDDENS, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity. ISBN 9780745609232
- GRANOVETTER, Mark (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 201–233. DOI.10.2307/202051
- GRÜNHUT Zoltán, BODOR Ákos (2016): Kérdőíves felmérés eredményei a polgármester-képviselők szerepfelfogásáról. In: PÁLNÉ KOVÁCS Ilona szerk. (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 150–166. ISBN 9786155376832
- HAJDU Gábor (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In: KOVÁCH Imre, DUPCSIK Csaba, P. TÓTH Tamás, TAKÁCS Judit szerk. (2012): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA TK – Argumentum, 45–63. ISBN 9789634466802
- HARDIN, Russell (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York, Russell Sage Foundation. ISBN 9780871543417
- HARDIN, Russell (2006): *Trust*. Cambridge, Polity. ISBN 9780745624655
- KMETTY Zoltán, KOLTAI Júlia A. (2015): Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu*, 34–49. DOI.10.18030/socio.hu.2015.4.34
- KOVÁCH, Imre (2013): A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. *Hitel*, 145–187.
- LIN, Nan (1991): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás: a státuselérés strukturális elmélete. In: ANGELUSZ Róbert, TARDOS Róbert szerk. (1991): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, MKI, 23–49. ISBN 9633330866
- LUHMANN, Niklas (1979): *Trust and Power*. New York, John Wiley. ISBN 9781509519460

²⁸ Vö.: FÜZÉR Katalin: A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég*, 2015. 5–18.

- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona (2008): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus. ISBN 9789639542631
- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona szerk. (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus. ISBN 9786155376832
- PUTNAM, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster. ISBN 9781508230618
- RAGADICS Tamás (2015): *Helyi társadalom, lokális közösségek az ormánsági kistelepüléseken* (doktori értekezés). Pécs, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola.
- SELIGMAN, Adam (2000): *The Problem of Trust*. Princeton, Princeton University Press. ISBN 9780691050201
- SIK Endre (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest, ELTE – Eötvös. ISBN 9789633121184
- SZTOMPKA, Piotr (2009): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge, Cambridge University Press. ISBN 9780511054259
- TÁLL Éva szerk. (1995): *Polgármesterek túl az eufórián*. Budapest, MTA PTI. ISBN 9638300264
- TÁLL Éva szerk. (2000): *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. Budapest, MTA PTI. ISBN 963921843X
- TAMÁS Veronika (2009): Polgármesterek kormányzási stílusa Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 132–154. ISSN 12161438
- TAMÁS Veronika (2014): *Politikai élet a helyi önkormányzatokban*. Budapest, MTA TK. ISBN 9789637372940
- TÓTH István Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. Budapest, TÁRKI.
- USLANER, Eric (2012): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge, Cambridge University Press. ISBN 9780521011037